

Geng Viktor*

Hogyan válhat
az ember Minótauroszzá?Polányi Mihály
morális inverzió fogalmáról**

Polányi Mihályt elsősorban mint kiváló természettudóst, illetve mint kiemelkedő tudományfilozófust ismerhetjük, holott ez utóbbi tevékenységét erkölcsfilozófiai célkitűzései is jelentős mértékben meghatározták. Pályáját befolyásoló momentumként említi azt az 1935-ben Buharinnal folytatott beszélgetést, amelynek során beszélgetőpartnere a „tisza tudományok” feleslegességéről kívánta őt meggyőzni.¹ Polányi ezt az elgondolást a morális értékek instrumentalista értelmezésére vezette vissza, amely véleménye szerint a 20. századi kelet-európai, illetve kelet-közép-európai totalitárius államok ideológiáját teljesen, a nyugat-európai eszmetörténetet pedig részben meghatározta. Úgy vélte, hogy ennek a hibás teóriának az eredményeképpen jött létre az a folyamat, amelyet a „morális inverzió” elnevezésével illetett.

Dolgozatomban a „morális inverzió” fogalmát kívánom bemutatni. Azonban Polányi részletesebb történeti vagy eszmetörténeti fejtegetéseitől eltekintek, csak olyan mértékű általánosságban utalok rájuk, amennyit a fogalom értelmezése megkíván. Nem törekszem Polányi elméletének kritikájára sem, kizárólag ennek a, Polányi filozófiájában alapvető szerepet játszó, ennek ellenére csak elszórt passzusokban fellelhető fogalomnak a kibontására és értelmezésére szorítkozom.

* A szerző a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Tudományfilozófia és Tudománytörténet Doktori Iskolájának hallgatója; geng.viktor@gmail.com

** Köszönettel tartozom Fehér Mártának és Margitay Tihamérnak a kéziratomra tett hasznos és tartalmas megjegyzéseicért.

¹ Polányi Mihály: Tudomány, hit és társadalom. In *Tudomány és ember*. Ford. Beck András, Bánki Dezső. Argumentum Kiadó, Budapest, 1997, 8.

1. A morális inverzió folyamata

A) Polányi *Túl a nihilizmuson* című művében a következőket írja:

Robespierre és utó dai között kimutatható az a fejlődési folyamat, melynek során a messianisztikus erőszak valamilyen cél elérésének eszközéből öncéllá alakult. [...] Ezt az átalakulást én a morális inverzió folyamatának nevezem.²

Az idézetből azt olvashatjuk ki, hogy a morális inverzió fogalma egy társadalmi, történeti *folyamatra* utal. Egy másik írásában, *A következőtlenség veszélyei* címűben viszont inkább egy lelki *állapotra* enged következtetni:

Az ilyen emberekben megsemmisültek az erkölcsi ideálok fenntartásának tradicionális formái, s morális szenvedélyeik azokba a megmaradt csatornába terelődtek, amelyeket az ember és társadalom mechanisztikus értelmezése nyitva hagyott számukra.³

A morális inverzió egyaránt jelent eszme- és társadalomtörténeti folyamatot, és jelenti egy lélektani szempontból fontos állapot kialakulását is. Polányi ismeretelméletének egy nagyon lényeges momentuma, hogy az ember minden ismeretét, ítéletét – vonatkozzanak bár ezek az ítéletek a pusztán „tényekre” vagy az értékekre – az úgynevezett elköteleződés aktusával fogadja el. Polányi ennek két szintjét különbözteti meg: a második – magasabb – szinten az ember tudatosan a vélt igazságnak veti alá magát, azonban az első szinten hallgatólagosan elfogadja a szűkebb és tágabb környezete által áthagyományozott normákat, konvenciókat is. Ez utóbbi is rendkívül fontos: ennek hiányában nem tudnánk mire felépíteni későbbi – akár ezeket a konvenciókat is felülbíró – tudásunkat. „Ennyiben már a kezdet kezdetétől elkötelezték vagyunk.”⁴ Tehát minden ismeretünk – beszéljünk akár erkölcsi vélekedésről, akár tudományos ismeretről – a hagyományokban, a konvenciókban, bizonyos *paradigmákban* gyökerezik. Ugyanakkor a tekintélyként elismert tudós, államférfi, művész vagy erkölcsreformer „magasabb szintű” elköteleződései nyilvánvalóan formálják is ezeket a konvenciókat. A morális inverzió folyamatát meghatározó vélekedések, attitűdök – például, mint látni fogjuk, az erkölcsi szkepticizmus vagy relativizmus, illetve a keresztény hagyományban gyökeret vert erkölcsi perfekcionizmus – többé-kevésbé jelen vannak mindazon személyek hallgatólagos tudásában, akik ennek a kultúrá-

² Polányi Mihály *filozófiai írásai II*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1992, 83.

³ Uo. 64.

⁴ Polányi Mihály: Tudomány, hit és társadalom. In *Tudomány és ember*. Ford. Beck András, Bánki Dezső. Argumentum Kiadó, Budapest, 1997. 88.

nak a részesei. Ezek az egymásnak is ellentmondó konvenciók egyes individuumok tudatos elköteleződéseit egyetlen elvként határozhatják meg, és így kialakíthatják a morális inverzió lelki állapotát. A morális inverzió hatása alá került, tekintélyként elfogadott, befolyásos, illetve hatalommal rendelkező személy teóriája, cselekvését meghatározó hitvallása pedig természetesen visszahat a kulturális, társadalmi, történelmi és politikai folyamatokra.

B) Polányi a morális inverzió fogalmát a keresztény hagyományban gyökerező értékhierarchia megfordításának, „feje tetejére állításának” értelmében használja. Társadalomelméleti szempontból a következőket mondhatjuk. Polányi *Személyes tudás* című művében hangsúlyozza, hogy eredetét tekintve minden társadalom személyes érdekeken, az érdekek összeegyeztetésének kényszerén alapul, és mint ilyen, nem lehet független az erőszaktól sem. „A közpolgári kultúra csak fizikai kényszernek köszönhetően tud virágozni. Romlásba van plántálva.”⁵ A kényszerítő intézkedések, illetve a végrehajtott hatalom fenyegetésének hiányában felborulna a társadalmi rend, ami viszont nem pusztán az adott közösséget alkotó egyének többségének érdekeit sértené, hanem az erkölcsi rend lehetőségét szüntetné meg. Ennek a nyilvánvaló következménynek azért tulajdoníthat kiemelt szerepet Polányi, mert bár elismeri, hogy eredetüket tekintve az erkölcsi elvek érdekérvényesítésen alapulnak, s így kézenfekvő hasznosságuk alapján igazolni őket, tagadja, hogy ezek az értékek ne lennének függetleníthetők ettől az instrumentális szerepkörtől. Evolúcióelméleti szempontból például a kognitív képességek kialakulását bizonyos alapvető szükségletek hatékonyabb kielégítésével magyarázhatjuk, de ezzel együtt a kultúra egy nagyon fontos mozzanata, hogy a valóságra, az „igazságra” vonatkozó „intellektuális szenvedélyeink” függetlenedhetnek ettől a funkciótól. Polányi egyenesen abszurdnak tartja például az emberi megismerés egy kitüntetett részének, a tudományos tudásnak pusztán haszonelvű értelmezését. Az erkölcsi elvek esetében nem csak arról van szó, hogy az érdekektől függetlenül, önmagukban is motiválhatják a cselekvéseket, hanem arról is, hogy az előbb említett deskriptív megközelítések nem írhatják le őket maradéktalanul: értéküket ugyanis elsősorban önmagukban hordozzák. Ezzel az állásponttal Polányi egy markáns erkölcsi realizmus mellett foglalt állást. Normatív szempontból a társadalom igazi célját a valódi értékek megismerésében, a morálisan is fejlettebb közösségi élet elősegítésében fedezhetjük fel.⁶ Következésképpen a társadalmi kény-

⁵ Polányi Mihály: *Személyes tudás I–II. Úton egy posztkritikai filozófiához*. Ford. Papp Mária. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1994. 379.

⁶ Hangsúlyozni kell, hogy itt normatív szempontról van szó: egyáltalán nem jelenti azt, hogy a hatalmon lévők ténylegesen ezeket a célokat preferálnák. Deskriptív szempontból inkább azt mondhatjuk, hogy a polgári társadalmak intézményei végső soron előmozdítják az említett célok elérését.

szer elsődlegesen ezeknek a céloknak a szolgálatában nyer értelmet; a hozzá köthető erőszak szükséges rossznak tekinthető. Morális inverzióról akkor beszélhetünk, ha ez a „romlásba plántált” kényes egyensúly felborul: előfordulhat, hogy az eszköz célá, az eredeti cél pedig pusztá eszközzé alakul át. Ez azt jelenti, hogy az ilyen inverz felfogás hatása alá került kormányzatok végső soron magát az erőszakot, a hatalmat teszik célá, míg a korábban vallott értékek – mint például az igazság –, illetve a hozzájuk köthető intézmények radikálisan átértelmezve, egyre nyíltabban alávetett szerepet töltenek be egy ilyen társadalomban. A morális inverzió az értékhierarchiában fellelhető cél–eszköz viszony felcserélését, *megfordítását* jelenti.

Polányi erkölcsi realizmusát párhuzamba állíthatjuk a tudományos ismeretek – legalábbis a természettudományos ismeretek – általa feltételezett realizmusával is. A tudományok mindig valamilyen hagyományban gyökereznek, ugyanakkor az újabb ismereteknek köszönhetően a korábbi elvek, „paradigmák” időnként meg is kérdőjeleződnek, de ettől függetlenül a tudományos megismerés a *valóság* bizonyos *aspektusát* ragadhatja meg.⁷ Önmagában az, hogy erkölcsi ismereteink is bizonyos reformokon, változásokon esnek át, nem jelenti azt, hogy ezt ne foghatnánk fel a hagyományokon alapuló morális fejlődési *fojamat* részeként. A morális inverzió folyamatában másról van szó: ezt a jelenséget nem pusztá értékváltásként, hanem egyáltalán az értékek, de legalábbis az eddig elfogadott erkölcsi elvek egyre határozottabb tagadásaként lehet értelmezni. Ezzel együtt – vagy éppen ezért – nem is képes olyan új elveket felállítani, amelyek sikerrel vezérelnék azt a társadalmat, amely eredetileg ezer szállal kötődik a korábbi, és immár elutasított hagyományokhoz, elvekhez. Ezért Polányi szerint a morális inverzió magát az adott kultúrát, a társadalmi együttélés lehetőségét számolja fel idővel: a hasznossági kritérium alapján is megkérdőjeleződik. A morális inverzió fogalma tehát az erkölcsi realizmustól függetlenül is értelmezhető.

C) A morális inverzió fogalmának meghatározása nem lenne teljes, ha nem vizsgálnánk meg a kulturális, társadalmi változásokban részt vevő cselekvő ágens vonatkozásában is. Ebben az értelemben a morális inverziót egy olyan szemléletváltásnak tekinthetjük, amelyben az erkölcsi szkepticizmus, illetve a nihilizmus melletti elköteleződés fontos tényezőként jelenik meg.⁸

⁷ Polányi többek között Kopernikusz példáját említi. Kopernikusz elméletét Kepler és Newton fejlesztették tovább olyan mértékben, ami már Kopernikusz számára elfogadhatatlan lett volna, s ezzel együtt Kopernikusz egyes kiinduló téziseit, „paradigmáit” is elvetették. Ugyanakkor Kepler és Newton munkásságát nagy mértékben befolyásolta az a hit, hogy Kopernikusz a valóság egy aspektusát tárta fel, mint ahogy jelenleg mi is ezt gondoljuk. Polányi Mihály: *Filozófiai írásai* II. Id. kiad. 114.

⁸ I. m. 60.

A radikális erkölcsi szkepticizmus szükséges, de nem elégséges feltétele a morális inverzióknak. Számos gondolkodó érvelhet az erkölcsi szkepticizmus mellett, sokan tagadhathják a morális elvek konvencióktól független realitását, korántsem zajlik le bennük az említett mentális folyamat. Az értékek megkérdőjelezése csak elmélet marad számukra, kételkedésük pusztán a tudományos, filozófiai diskurzusok területére korlátozódik. Ha önmagában az erkölcsi értékekkel szembeni kételkedés talán még nem is, de az erkölcsi értékek objektív realitásának *tagadása* biztosan megfeleltethető a nihilista hitvallásban található vélekedésekkel, mégsem gondolhatjuk az ilyen teória érveit elfogadó gondolkodókat feltétlenül nihilistáknak.⁹

Polányi elgondolása szerint az ember alapvető jellemzője az értékítéletésre való hajlam, az ember nem létezhet anélkül, hogy világát ne értékítéletek alapján értelmezze. Emellett kiemeli, hogy az értékek vagy vezérelvek elkötelezett elfogadása, bár az individuum személyes aktusa, feltételezi a választott érték, cselekvési elv *univerzális érvényességében* való hallgatólagos meggyőződést és hitet is. Ha a teoretikus reflektálna erre a problémára, akkor vagy azt kellene mondania, hogy a tudományos, filozófiai tevékenységében alkalmazott objektivistá, racionális módszerek hiányosak vagy elégtelenek, illetve egész egyszerűen helytelen következtetésre jutott, vagy azt kellene elismernie, hogy magánemberként az emóciói által gerjesztett illúzió rabja.¹⁰ A tudományos elméletek és a mindennapos cselekvésekre vonatkozó elköteleződések viszont többnyire éles, de jótékony ellentmondásban állhatnak egymással.

Ha azonban a szkeptikus érzékenyebb a társadalmi igazságtalanságokkal szemben, de legalábbis szenvedélyesebben elkötelezett az elvei mellett, akkor előfordulhat, hogy ez az ellentmondás megjelenik tudományos munkáiban is. Polányi ezzel kapcsolatban többek között Freud példáját említi. Freud *Rossz közérzet a kultúrában* című írásának egyik passzusában kifejti, hogy egyetlen dolgot tudhatunk biztosan, nevezetesen azt, hogy az erkölcsi elvek csak illúziók. Az esszé elején azonban kifejezi mély tisztelőt Romain Rolland iránt, mert elutasítja azokat a hamis normákat, amelyeket általában azok alkalmaznak, akik hatalmat, sikert és gazdagságot akarnak, és akik ezek megszerzéséért tisztelnek másokat, miközben elmulasztják észrevenni az élet valódi értékeit; egy másik helyen pedig elkötelezi magát egy olyan nemes társadalom mellett, amelyben mindenki más együtt dolgozik mindenki boldogságáért.¹¹

⁹ I. m. 61. Természetesen a nihilizmusnak számos értelmezése lehetséges; Polányi elméletében két feltétele van: (a) Elsősorban az *erkölcsi* értékekre vonatkozik, és ezek nem pusztán megkérdőjelezését, hanem tagadását foglalja magában. (b) A tagadás nem marad pusztán elmélet: valamilyen szinten a nihilista magatartását, életvitelét is érinti.

¹⁰ I. m. 130.

¹¹ Polányi Mihály: *Személyes tudás I–II. Úton egy posztkritikai filozófiához*. Ford. Papp Mária. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1994, 395.

A morális inverzió kialakulása nem csak a szkeptikus gondolatokat, de az említett erkölcsi elköteleződések szenvedélyesebb jellegét is előfeltételezi. Azonban még ez sem elég: elméletben kétségbe vonhatjuk, sőt tagadhatjuk az értékek objektív realitását, ugyanakkor egy eszme elkötelezett hívei lehetünk, vagy jelentős karitatív tevékenységet folytathatunk úgy, hogy esetleg nem is érzünk feszültséget a két tény között. A morális inverzió előfeltételeként az erkölcsi szkepticizmus nem maradhat az élettől elzárt pusztá elmélet, ki kell lépnie a tudományos diskurzusok köréből; nem működhetnek a szokványos fékek, mint például a konformizmus vagy a megszokás. A szkepticizmusát következetesen továbbgondoló személy kétségbe esik: „mit kell tennem, ha azok az erkölcsi elvek, hitek, értékítéletek, amelyeket idáig elfogadtam, csak illúziók?”¹² Más szóval a következetes kételkedés a cselekvésekre vonatkozó elköteleződések is érinti. A szkepticizmus élet–halál kérdéssé válhat, és az ilyen jellegű kételkedéshez társulhatnak a morális aspirációk. Ezek az érzelmek kapcsolatban állnak az értelemkereséssel, azzal az elvárással, hogy a történelem menete egy morális tartalmú cél beteljesítése felé haladjon. Az igazságtalanságok leleplezéséből fakadó *erkölcsi felháborodás* pedig tovább fokozza ezeket az érzéseket. Két, egymással éles ellentétben álló elv együttes hatásáról van szó tehát: egyrészt egy markáns és következetes erkölcsi szkepticizmusról, ugyanakkor – részben a keresztény kultúrából átöröklött – szenvedélyes, morális tartalmú igényről. Ha a morális szenvedélyek és hitek nem oltják ki a következetes kételkedést, akkor a két elv jelenléte sok esetben inkább erősíti egymást, mintsem gyengíti. A szkeptikus érvek sokkal szenvedélyesebbé válhatnak, ha eleve fokozottabb elvárásokkal rendelkezünk a világgal szemben; s megfordítva, a kételyek felerősíthetik azon igényeinket, hogy valahol mégiscsak értelmet és értéket találjunk a világ rendjében. A morális aspirációknak köszönhetően az erkölcsi elvek megalapozásának problémája összefonódik egy másik, a mindennapos döntéseket közvetlenül érintő problémával. A következetes erkölcsi perfekcionizmus nézőpontjából ugyanis elkerülhetetlenné és szinte feldolgozhatatlanná válik az a felismerés, miszerint a kultúránkban jelenlévő tradicionális elvek sok esetben ellentmondásba kerülhetnek egymással. Például a mindennapos versenyhelyzetben szűkebb közösségünk érdekeinek preferálása szemben állhat más közösségek érdekeivel, és a politika színpadára tekintve úgy tűnhet, hogy itt a moralizálás akadályozhatja egy politikusnak nemcsak hatalmi törekvéseit, de kötelessége szerinti cselekvését is, hiszen feladata elsősorban az általa kormányzott, illetve képviselt ország, nemzet vagy társadalmi réteg *érdekeinek* védelmében áll.

¹² Polányi szerint ezt a fajta tépelődést ismerhetjük fel például Dosztojevszkij *Bűn és bűnbűvés* című regényében, Raszkolnyikov reflexióiban. *Polányi Mihály filozófiai írásai II.* Id. kiad., 1992, 61.

Ez a kétség az ókorig nyúlik vissza, a modern időkben Machiavelli eleveníttette fel először. Friedrich Meinecke az első világháború vége felé Machiavelliből kiindulva vezette le – egy sor nagy gondolkodón keresztül – azt, hogy a kontinentális politikaelméletben egyre szilárdabbá vált a közhatalom szükségszerű immoralitásának elfogadása mind a belpolitikában, mind a külpolitikában.¹³

Ezek a felismerések annak „leleplezésével” járhatnak együtt, hogy a klasszikus értelemben vett erkölcs nem rendelkezik valós értékkel: inkább akadálya, és nem előmozdítója az életnek. Meinecke eszerint értelmezi Németország és ellenfelei ideológiai konfliktusát. Azt gondolja, hogy Németországot csak azért vádolták erkölcstelenséggel, mert őszintén kijelentette, hogy az erő egyenlő a joggal, miközben a tetteikben semmivel sem kevésbé gátlástalan angolszász hatalmak őszintétlenül továbbra is az erkölcsiségre hivatkoztak.¹⁴

Az ehhez hasonló, részben a közvéleményben is fellelhető ítéletek tényként való elfogadása, illetve következetesebb továbbgondolása teheti teljessé a szkepticizmust; egészen pontosan a kételkedés itt fordul át az erkölcsi értékek *dogmatikus* tagadásává. Mivel itt a „leleplezés” az egész személyiséget mélyen érinti, az ilyen meggyőződés kaput nyit a nihilizmus világába. A nihilista *felsőbbrendűnek* érzi magát, hiszen magát a leleplezést sokkal *igazabb* cselekvésnek érzi, mint a „moralizálók” ellentmondásos tevékenységét. Morális szempontból ítéli el a moralistákat, erkölcsi alapon veti meg az egész világot.¹⁵

Ha azonban az ember alapvető jellemzője az adott kultúrában fellelhető értéktételezések elfogadása iránti hajlam, ami ráadásul a nihilistát különösen jellemzi, akkor itt nyilván feszültség áll fenn: a nihilista saját cselekvéseit is befolyásoló következetességgel tagadja az értékek realitását, másrészt viszont szenvedélyes morális igények jellemzik. Ezért a nihilistát nem elégítheti ki tartósan saját felsőbbrendűségének tudata, és új irányokat kereső morális aspirációi olyan hitvallás felvállalására készítetik, amely védett a szkeptikus kihívásokkal szemben. Erre olyan ideológia, eszmerendszer alkalmas, amely nagyrészt elutasítja a klasszikus erkölcsi elvekre való hivatkozást, ugyanakkor a világra, a történelemre, a kultúrára vonatkozó „tudományos”, deskriptív leírásai az illető számára vonzó predikciókat, előrejelzéseket foglalnak magukba. Egy ilyen tan egyszerre tesz eleget az erkölcsi szkepticizmussal összefüggésben álló „tudományos,” kritikus, „objektív” tisztánlátás igényé-

¹³ Polányi Mihály: *Személyes tudás I–II. Úton egy posztkritikai filozófiához*. Id. kiad. 384.

¹⁴ Uo.

¹⁵ „Éppen ezen hazugságok miatti utálkozásból nyilvánítja Nietzsche a nemes brutalitást a leginkább autentikus, becsületos és csodálatos dolognak.” Polányi Mihály *Filozófiai írásai II*. Id. kiad. 107.

nek, és a világ értékére, értelmére irányuló messianisztikus elvárásoknak.¹⁶ Úgy tűnik, hogy az illető értelemre, otthonra talált, biztonságban van.¹⁷

A morális inverzió értelmezésében kulcsfontosságú momentum, hogy a tradicionális elvek devalválódása során az erkölcsi szenvedélyek mint morális szenvedélyek új, immár részben immoralis tartalmú célokra irányulnak. Azonban ez problémát vet föl: hogyan lehetséges, hogy „az ember meg tudja őrizni, és gyakorolni is képes erkölcsi szenvedélyeit, miközben erkölcsi eszményeit »eldobja« az erkölcstelenség kedvéért?»¹⁸ Semmi problémát nem jelent annak feltételezése, hogy az értéktételezés aspirációja vagy a messianisztikus elvárások továbbra is jelen vannak, és a „megmaradt csatornában” új tárgyakat vesznek célba. Csakhogy Polányi ennél többet állít: feltételezése szerint a szűkebb, klasszikus értelemben vett erkölcsi tartalmú szenvedélyek játsszák az alapvető szerepet a folyamatban. Ennek megértése érdekében vissza kell utalnunk a kétfajta elköteleződés elméletéhez: az erkölcsi elvek explicit tagadása magasabb szintű elköteleződés, és nem feltétlenül érinti a hallgatólagos szinteket. Tehát nem pusztán az igények szublimációjáról van szó, hanem a szenvedélyessé vált klasszikus értéktételezések hallgatólagossá válásáról is.

A morális elvek realitását tagadó vagy felfüggesztő deskriptív magyarázatokban az értékítéletet feltételező emberi cselekvések törvényszerűségek, továbbá egyéni vagy csoportérdekek feltételezése alapján írhatók le.¹⁹ Polányi úgy vélte, hogy ez a „naturalisztikus” értelmező séma az összes, a jelenlegi paradigmákon alapuló „objektív,” társadalomtudományos megközelítést jellemzi, azonban az itt tárgyalt ideológiákat a „naturalisztikus” következtetések hangsúlyozása, kritikátlan eltúlzása is jellemzi. Ennek következtében azt állítják, hogy az élet nagy porondján kizárólag létharc uralkodik, többnyire az erőszak, de legalábbis az erősebb joga érvényesül, és a „gyengébbek”, illetve azok, akiknek történelmi szerepe lejárt, eltűnnek, illetve alávetett helyzetbe kerülnek. Miután a „tudományos” predikció bizonyos csoportok, nemzetek

¹⁶ Érdemes megemlíteni, hogy Polányi mind Nietzschét, mind Marxot a morális inverzió hatása alá került lázadó gondolkodónak tekinti, és nem húz közöttük éles határvonalat. Ez az ítélet bizonyos fenntartásokkal párhuzamba állítható Camus soraival is: „Nietzsche az emberiségen túli emberiségről vallott tanaiban, előtte pedig Marx, az osztály nélküli társadalommal, az eljövendőt használja a túlvilág pótlására. [...] Marx, akárcsak Nietzsche, a stratégia szabályai szerint gondolkodott, a formális erényt ő is gyűlölte. E két lázadás, mely végül szintén a valóság egy-egy aspektusához tapadt, beleolvad a marxizmus-leninizmusba.” Camus, Albert: *A lázadó ember*. Ford. Fázsy Anikó. 2. kiad. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest, 1993, 98.

¹⁷ Polányi Mihály: *Személyes tudás I–II. Úton egy posztkritikai filozófiához*. Id. kiad. 401.

¹⁸ Najder, Zdzisław: „Felfordult erkölcs” – vagy erkölcsi átértékelés? In Molnár Attila Károly (szerk.): *Polányi Mihály*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2002, 229.

¹⁹ Polányi Mihály: *Polányi Mihály filozófiai írásai II*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1992, 113.

vagy társadalmi rétegek erőszakos úton történő hatalomra jutását tartalmazza, a rejtett erkölcsi értéktételezések is az ilyen gondolatokkal fonódnak össze. Az elmélet szerint ezek a közösségek egyrészt elnyomásban, megaláztatásban éltek, másrészt viszont az „elfogulatlan” tényfeltárás „kikezdhethetetlen logikája” alapján előre jelezhető, hogy a létharcban megerősödve szükségyszerűen széttörnek láncukat, és magukhoz ragadják a hatalmat. Ezek a gondolatok egyszerre elégitik ki az objektív tisztánlátásra és az igazságosságra vonatkozó aspirációkat. A hallgatólagosan működő erkölcsi szenvedélyek nem csillapodnak, hanem éppen ellenkezőleg, az áltudományos alapokon nyugvó ideológia elfogadásának egyre biztosabb mozgatórugóit nyújtják.

Ha a párosítás tudományos részét éri bírálat, azt keményen visszautasítják a mögötte meghúzódó erkölcsi szenvedélyek, ám ha a párosítással valamilyen erkölcsi kifogást szegeznek szembe, azt hidegen félresöpri tudományos eredményei kérelhetetlen verdiktjének felidézése. Mindkét komponens, a dinamikus is, az objektív is elvonja a figyelmet a másíkról, ha azt támadás éri.²⁰

Azonban az elméletben az erő, a hatalom, az erőszak mint nélkülözhetetlen eszköz is fontos szerepet játszik, ezért a rájuk vonatkozó hajlamok egyre szorosabban kötődhetnek az említett igényekhez. A szenvedélyek, törekvések új szerveződése alakul ki, amely az ideológia további torzítását eredményezheti. Az eszközök erkölcsi szempontból történő megválogatása pusztá szeptimentalizmusnak minősül. Az ilyen ember gondolkodásában az erőszak – mint probléma-megoldási eljárás – egyre dominánsabbá válik, és mivel a végső cél a nagyon távoli jövőben érhető csak el, az erőszak egyre inkább céllá kezd átalakulni. A morális inverzió végeredménye a fanatizmus, „a fanatikus hatalomkultusz”.²¹

A két elv – az objektív, tudományos tisztánlátásra vonatkozó igényből fakadó szkepticizmus és a morális tartalmú aspiráció – ellentmondásossága többnyire gazdagítja társadalmunkat, de ha egy „logikailag szilárdabb” állapotba kerül, katasztrofális következményekkel járhat. Az ilyen jellegű elméletek határozták meg a 20. század totalitárius államainak ideológiáit: a naturalista előfeltevésekből kiinduló tudományos megközelítéseket torzították el a nációk inkább hamis biológiai, a marxisták pedig inkább hamis társadalomelméleteken nyugvó ideológiákká.

Mert az objektivista álarcosból csak addig tarthat, amíg az erkölcsi meggyőződések, amelyeknek a belső bizonytalanságát alátámasztja, viszonylag békések.

Ha gejzíryszerűen feltörnek a társadalmi életet érintő erkölcsi követelmények,

²⁰ Polányi Mihály: *Személyes tudás I–II. Úton egy posztkritikai filozófiához*. Id. kiad. 390.

²¹ I. m. 391.

ahogy a tizennyolcadik század végén történt, s azóta e gejrír árja előntötte az egész világot, akkor erőteljesebb kifejezést kell találniuk. Ha egy haszonelvű sémába fecskendezik őket, átalakulnak, s átalakítják ezt a sémát is. Így válik az erkölcsi inverzió teljessé: az állatnak ábrázolt ember Minótauroszzá változik.²²

Természetesen mondhatjuk, hogy a morális inverzió csak olyan embereket jellemezhet, akik eleve hajlamosak az erőszakra, akik a világgal szembeni sértettségüket, gyűlöletüket fejezik ki az ideológia elfogadásával. Polányit azonban nem ezek a patológikusnak nevezhető pszichológiai tényezők érdekelték. Filozófiai szempontból sokkal fontosabbnak tartotta azt, hogy kultúránk magában foglalja a két elv feszültségét, és hogy értelmiségiek széles csoportja kötelezte el magát olyan elvek mellett, amelyek a kívánt cél elérése érdekében a kíméletlen erőszakot, és a gondolat szabadság eltörlését hirdették.²³

D) Legyen szó akár a szélsőbaloldarról, akár a szélsőjobboldarról, Polányi a morális inverzió eseteiként értelmezte a 20. századi totalitárius rendszereket. Azonban, mivel a náci mozgalomban annak minden eltorzított romantizmusa ellenére marxi alapokat vélt felfedezni, továbbá, mivel az értelmiségiek egy jelentős része kötelezte el magát a kommunista eszmék mellett, Polányi elsősorban a marxizmussal kapcsolatban elemzi a morális inverzió fogalmát.

Többször is idézi Isaiah Berlin Marxról írt biográfiáját; ezek szerint Marx levelezésében fellelhető azok az erőteljes tollvonások, melyek a klaszszikus erkölcsi elvekre való utalást voltak hivatottak áthúzni.²⁴ Tehát Marx olykor a tradicionális erkölcsi elveket helyezte előtérbe, némely esetben viszont a burzsoá hatalom megtévesztő eszközének tekintve utasította vissza a rájuk történő hivatkozást.

A kommunisták egyáltalán nem prédikálják a morált, amit Stirner a legkiterjedtebb mértékben cselekszik. Nem állítják az emberek elé a morális a követelményt: Szeressétek egymást, ne legyetek egoisták stb. Ellenkezőleg, nagyon jól tudják, hogy az egoizmus éppúgy, mint az önfeláldozás, éppen az egyének érvényesülésének meghatározott körülmények között szükségszerű formája.²⁵ Ennek a nyálás szeretetáradatnak felel meg az, hogy Kriege a Soltának adott válaszában és másutt is a kommunizmust úgy ábrázolja, mint az egoizmus

²² I. m. 397; lásd még: Yeager, D. M.: "Confronting the Minotaur: Moral Inversion and Polanyi's Moral Philosophy". *Tradition & Discovery*, 29. évf., 2002–2003/1., 22–48.

²³ I. m. 399.

²⁴ I. m. 385.

²⁵ Marx, Karl – Engels, Friedrich: A német ideológia. Ford. Kislégi Nagy Dénes. Magyar Helikon, Budapest, 1974, 294.

szeretettel eltöltött ellentétét, s egy világtörténelmi forradalmi mozgalmat redukál erre a néhány szóra: szeretet–gyűlölet, kommunizmus–egoizmus.²⁶

Másutt kifejti, hogy a morális tartalmú hivatkozások „energáló hatással vannak mindkét nemre”. *A Nemzetközi Munkásszövetség szervezeti szabályzata és ügyviteli szabályzata*ban viszont ez áll:

A Nemzetközi Szövetség [...] és a hozzá csatlakozott valamennyi egyesület és egyén az igazságot, az igazságosságot és az erkölcsöt ismeri el az egymás és minden ember iránti magatartás alapjául, tekintett nélkül színre, vallásra vagy nemzeti-ségre. A kongresszus kötelességének tekinti, hogy követelje az emberi és polgári jogokat mindenki számára.²⁷

Polányi lázadó nihilistának tekintette Marxot, azonban egy passzusában kiemeli, hogy amikor a morális inverzió elemzések a marxizmusról beszél, akkor ezeket a fogalmakat nem is annyira Marx személyéhez vagy meggyőződéséhez, sokkal inkább egy Marx tanaiból következő, egyre inkább eltorzuló ideológiához kapcsolja.²⁸ Polányi azt is megemlíti, hogy a totalitárius államok vezetői – mind a szélsőjobb, mind a szélsőbaloldal részéről – gyakran tradicionális elvekre hivatkozva próbálták legitimálni hatalmukat, s olykor talán saját maguk is elhitték ezt a propagandát.²⁹ Az is nyilvánvaló, hogy számos marxista elítélte a forradalmi terrort, és soha nem adta fel humánus meggyőződését.³⁰ A morális inverzió folyamata és a totalitárius rendszereket is meghatározó elvek elfogadása nem feltétlenül ekvivalens egymással. Másrészt a fenti példák – de Polányi ítéletei is – zavarba ejtő ellentmondást foglalnak magukba, ezért a morális inverzió fogalmát érdemes inkább olyan gondolkodási folyamatként értelmezni, amely személyenként eltérő lehet, és különböző szakaszokat, „állomásokat” foglal magába.

Ugyanez vonatkozik a morális inverzió fogalmának társadalmi, történeti értelmezésére. Robespierre feltehetően még hitt azokban a klasszikus elvekben, amelyeket a forradalmi terror igazolására sorakoztatott fel: az emberiség iránti szeretetre, az elnyomottak iránti részvételre hivatkozott.³¹ Időközben viszont az

²⁶ Marx, Karl – Engels, Friedrich et al.: Körlevél Kriege ellen. In *Karl Marx és Friedrich Engels művei (MEM)*. 4. kötet. Kossuth, Budapest, 1964, 5.

²⁷ I. m. 16. kötet, 1864–1870, 482.

²⁸ Polányi Mihály: *Személyes tudás I–II. Úton egy posztkritikai filozófiához*. Id. kiad. 386.

²⁹ I. m. 381–382.

³⁰ Például Rosa Luxemburg még Lenin hatalomra kerülése előtt a marxi tanok elárulásának tekintette Lenin elképzeléseit. Johnson, Paul: *A modern kor. A 20. század igazságtalana*. Ford. Berényi Gábor. 2. kiad. XX. Század Intézet, Budapest, 2007, 68.

³¹ Polányi Mihály *filozófiai írásai II*. Id. kiad. 84.

erkölcsi elvek mögé tekintő, „leleplező” szkeptikus gondolatok elterjedtebbé váltak. Marx és Engels azt hangsúlyozták, hogy az adott társadalomban elfogadottá vált erkölcsi normák a gazdasági erők birtoklóinak pozícióit szilárdítják. Ha viszont ez igaz, akkor nem kell tekintetbe venni azokat az elveket, amelyek végső soron azok érdekét szolgálják, akiknek a hatalmát megdőnti a forradalom.

Robespierre terrorjának igazolását az adta, hogy nemes célokat szolgált; Marx elvetette az efféle igazolást és a puszta erőszakot tette meg a tudományos szocializmus útjának. Nem más ez, mint morális inverzió: olyan állapot, melyben az emelkedett erkölcsi célok csupán rejtetten munkálnak a nyíltan vállalt embertelenség mögött.³²

2. A morális inverzió „összetevői”

A) A morális inverzióknak három feltétele van: a) haszonelvű séma; b) erkölcsi szkepticizmus; c) felfokozott morális szenvedélyek. Mivel a cselekvő ágens vonatkozásában Polányi a nihilizmus felől értelmezi a fogalmat, úgy tűnik, hogy az inverzió létrejött az erkölcsi szkepticizmus és aspiráció összefonódásán alapul. Amikor viszont történeti szempontból vizsgálja a folyamatot, a szkepticizmus 17. századtól kezdődő fokozatos elterjedésének és elmélyülésének lehetünk tanúi, míg további passzusai szerint a morális, szociális érzékenység, bár szintén fokozatosan fejlődik, de az erkölcsi igények csak bizonyos politikai, társadalmi krízisek függvényében lángholnak fel.³³ Történeti szempontból a morális inverzió *fohlyamatának* lényege, hogy a jakobinusok által elfogadott haszonelvű sémában a szenvedélyek önmagukban is egyre inkább a hatalom eszközeire irányítják a figyelmet, ám a cél–eszköz viszony felcserélését az időközben felerősödő erkölcsi szkepticizmus által teremtett ideológiák hatalmi tényezővé válása teljesíti be. Az alábbiakban a három feltételt tekintjük át vázlatosan.

B) Polányi számára a morális inverzió fogalmának kialakításában jelentős szerepet játszott Arthur Koestler *Sötétség délben* című regénye.³⁴ Koestler bizonyos politikai ideológiákban, elsősorban a marxizmusban szerepet játszó utilitarista elgondolásokat kívánta bírálni.³⁵

³² I. m. 87.

³³ Polányi úgy írja le a 20. század legelső éveit, mint amikor az egyenlőség és szabadság gondolatai biztosan, de nyugodtabb mederben terjedtek. I. m. 52.

³⁴ Koestler számára a könyv megírásakor ihletet jelentett nemcsak Buharin és több egykori bajtárs, de éppen Polányi unokahúgának, Striker Évának a „nagy moszkvai perekben” történt meghurcoltatása is. Lásd Szívós Mihály: *A személyes és a hallgatóságos tudás elmélete. Előzmények, keletkezéstörténet, új távlatok*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2005, 31–32.

³⁵ Körmendy Zsuzsanna: *Arthur Koestler. Harcban a diktatúrákkal*. XX. Század Intézet, Budapest, 2007, 123.

Ha azt hisszük, mint ahogyan Bentham is hitte, hogy az emberi cselekvés értékét annak hasznossága vagy célszerűsége határozza meg, megszámlálhatatlanul sokmillió ember szenvedése felé nyitunk utat.³⁶

Koestler a regényben Rubasov és Ivanov párbeszédeiben jelenítette meg az utilitaristák által elfogadott premisszákból történő radikális következtetések – véleménye szerint – abszurd konklúzióit.

Csak egy számít: objektíve kinek van igaza. [...] A szubjektív jó szándék kérdése számunkra merőben érdektelen. Aki téved, annak fizetnie kell; akit pedig igazol a történelem, annak felmentés jár. [...] Csak kétféle etika létezik, és ezek homlokegyenest szemben állnak egymással. Az egyik, a keresztény, humanista etika szentnek nyilvánítja az egyént, és azt állítja, hogy emberi egyedekre nem alkalmazhatók a matematika törvényei. A másik viszont abból az alapelvből indul ki, hogy minden kollektív cél bármely eszközt szentesít, és nemcsak megengedi, de meg is követeli, hogy az egyén minden tekintetben alárendeltesek a köznek, s ha szükséges, akár fel is áldoztassék a köz érdekében – egyszerűen törölhető az élők sorából, mint egy kísérleti nyúl vagy áldozati bárány.³⁷

Polányi elgondolásában a haszonelvű felfogás nem önmagában jelenti a problémát. Minden társadalmat jellemez egyfajta haszonelvűség, de minden társadalomban megfigyelhető az erkölcsi elvek ellentmondásossága is. Ezek a követelmények egymást fékezik, és a cselekvő hallgatólagos tudása (intuíciója) alapján dönthet egy morális dilemma esetében. A baj ott kezdődik, ha az „objektív” következetesség és az erkölcsi aspiráció szenvedélyesebbé válik, és az utóbbi egyetlen célra irányul; például a közjóra. A problémát nem a hideg kiszámítottság, hanem a szenvedélyek elburjánzása okozza.

A haszonelvűséget filozófiai elméletként vizsgálva azonban Polányi inkább az etikai szkepticizmus kihívására adott válaszként értelmezte; az utilitarizmus nem maga a betegség, hanem inkább annak egy tünete. Az elmélet képviselői elfogadják, hogy az erkölcsi cselekvések *önmagukban* igazolhatatlanok, de mivel a megalapozási kísérletről nem kívánnak lemondani, a cselekvéseket egy nem erkölcsi érték maximalizálásával próbálják igazolni. Ez a nem erkölcsi érték a kellemes érzés, illetve az öröm.³⁸ Polányi szerint ez a teória azért lehet népszerű, mert az uralkodó „naturalisztikus”

³⁶ Koestler, Arthur: *A jogi és a komisszár*. Vál., ford. és az utószót írta Hruby József. Osiris–Századvég, Budapest, 1994, 118.

³⁷ Koestler, Arthur: *Sötétség délben*. Ford. Bart István. Európa–Reform, Budapest, 1988, 74, 116.

³⁸ Meg kell jegyezni, hogy ez az értelmezés önkényes leszűkítés, mivel a hedonista utilitarizmus csak egy szelete az utilitarizmusnak. Smart-Williams, Bernard: *Utilitarianism for and against*. Cambridge University Press, Cambridge, 1973, 15.

felfogásnak inkább megfelel. Az utilitarizmus valójában az objektív, tudományos igazolás árca mögé rejtje a klasszikus értékeket: a humanizmust, az önzetlenséget, az igazságosságot. Nem más ez, mint az „objektivistá árca-cosbál” során létrejövő „pszeudo-behelyettesítés” egy esete.³⁹ De a morális inverzió végső soron nem ugyanilyen „pszeudo-behelyettesítést” tartalmaz? Nem, a „behelyettesítés” itt valódi: a morális inverzió által meghatározott elméletekben a hallgatólagosan működő tradicionális értékítéletek egyre inkább *összefonódnak* azokkal a jóslatokkal, amelyek az erőszakos úton kivívott győzelmet ígérik. Ebből a frigyből pedig új normatíva, új értékítételezés születik. A cél, minden hangoztatás ellenére, sohasem igazán az egyes emberek kényelmének, jólétének elősegítése, vagy valamilyen egyetemes boldogság elérése. Ennek a gondolkodási folyamatnak a vége Orwell *1984* című regényének a világára emlékeztet. A regényben O'Brien vallatótiszt tárja fel a „Párt” célját.

A Párt teljes mértékben saját maga miatt törekszik a hatalomra. Bennünket nem érdekel mások java; kizárólag a hatalom érdekel. Nem a gazdagság, a fényűzés, a hosszú élet vagy boldogság; csak a hatalom, a tiszta hatalom.⁴⁰

Mivel az utilitarista gondolkodásban az erkölcsi szkepticizmus érveit korlátok közé szorítják, a hagyományos erkölcsi értékek nem lépnek frigyre sem velük, sem az előbbiekkal összefüggésben álló „naturalisztikus” feltételezésekkel, inkább kompromisszumot kötnek egymással. A végső cél nem tartalmaz előrejelzéseket, tisztán normatív jellegű; kielégíti a hagyományos erkölcsi igényeket, ugyanakkor megfeleltethető a „naturalisztikus” elgondolásoknak is. Igaz, az utilitarizmus következetes továbbgondolása olyan helyzet elfogadásához vezethet, amelyet Aldous Huxley a *Szép új világban* ábrázolt.⁴¹ Ám az utilitarista gondolkodók minden erőfeszítést megtesznek annak érdekében, hogy elméletük összeegyeztethető legyen erkölcsi intuíciónkkal.

C) A morális inverzió által befolyásolt totalitárius rendszerek kialakulása előfeltételezi a nagyfokú társadalmi elégedetlenséget és a demokratikus intézmények hiányát vagy gyengeségét. Másrészt megköveteli az erkölcsi szkepticizmus gyakorlatot is érintő radikális továbbgondolását; Polányi szerint az angolszász kultúrában viszont olyan hagyományok alakultak ki, amelyek megakadályozzák az ilyen gondolatok következetes alkalmazását. Egy szkepticus, egy utilitarista, vagy éppen egy redukcionista elmélete igen nagy sikert arathat a tudományos pályán, de az ilyen teóriákból fakadó következtetéseket

³⁹ Polányi Mihály *filozófiai írásai II.* Id. kiad. 55.

⁴⁰ Orwell, George: *1984*. Ford. Szijgyártó László. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2005, 290.

⁴¹ Polányi Mihály *filozófiai írásai II.* Id. kiad. 81.

senki nem kívánja a gyakorlatban is alkalmazni, illetve csak azokat a momentumait, amelyek a demokratikus tradíciókkal összeegyeztethető reformokat eredményezhet.⁴² Az angolszász kultúrában a filozófia soha nem vált élet és halál kérdésévé, itt érvényes lehet Hume mondása: a filozófia tévedései inkább nevetségesek, mint veszélyesek.

Mindezek mellett nem feledkezhettünk meg a morális inverzió filozófiai, tudományos gyökereiről. Az utilitarizmus megkérdőjelezi az erkölcsi cselekvések immanens értékét, az általa alkalmazott érvek viszont az egyetemes boldogság maximalizálását szorgalmazó cselekvések megalapozását is kikezdehetik. Bármilyen objektív, racionális kísérlet az erkölcsi cselekvések igazolására kudarcra van ítélve: „hogyan igazolhatnánk az igazság kimondásának, az igazságosság és könyörületesség fenntartásának kötelező jellegét?”⁴³

A tradicionális erkölcsi elvek *tagadását* eredményezhetik azok a tapasztalatok, amelyek szerint például a mindennapi, illetve a politikai életben többnyire az erősebb joga érvényesül, az erkölcsi tisztesség nem mindig kifizető; de ezek a tapasztalatok mindig is léteztek: csak akkor eredményezték elterjedt módon az erkölcsi elvek tagadását, ha az elméleti megalapozás problematikájához kapcsolódtak. Ebben a tekintetben az erkölcsi szkepticizmus tulajdonképpen a tények és értékek merev szétválasztásán alapul; az elv hallgatólagosan korábban is létezett, de első markáns megfogalmazását Hume adta. Elmélete szerint a tényítéleteket az ész segítségével tárjuk fel, de az ész vagy matematikai ideák, vagy az okok és okozatok között állapít meg relációkat.⁴⁴ Mivel az erkölcsi normatívák nem tartalmaznak ilyen relációkat, nem a „tényekből” fakadnak, valójában csak szenvedélyeinket fejezik ki. „Ez a csekély elővigyázatosság elegendő valamennyi közkeletű erkölcsi rendszer megdöntéséhez.”⁴⁵ Nyilvánvaló azonban, hogy az elmélet radikálisan leszűkíti az értelem műveleteinek területét, és Polányi ennek a leszűkítésnek a beteljesítéseként fogta fel a logikai pozitivizmus tételeit is. A teória szerint csak az olyan kijelentés fejezhet ki értelmes állítást, amely a tapasztalatban megragadható tényekre vezethető vissza, és így verifikálható. Az értékítéletek erre alkalmatlanok, ezért csak szubjektív érzésekről adnak számot, ezen felül mint normatív ítéletek, egész egyszerűen értelmetlenek.

Ugyanis egy érték vagy egy norma objektív érvényessége még az értékfilozófusok felfogása szerint sem verifikálható vagy dedukálható empirikus állítások-

⁴² I. m. 80–81.

⁴³ I. m. 53.

⁴⁴ Hume, David: *Értekezés az emberi természetről*. Ford. Bence György. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006, 395.

⁴⁵ I. m. 468.

ból, ezért (értelmes állításban) egyáltalán ki sem fejezhető. Másképpen szólva: vagy megadják a „jó”, „szép” és a normatív tudományokban alkalmazott többi predikátum empirikus ismertetőjegyeit, vagy nem. Az első esetben egy ilyen predikátumot tartalmazó állítás tapasztalati tényt rögzítő ítélet lesz, nem pedig értékítélet; a második esetben látszatállítássá válik; értékítéletet kifejező állítás azonban egyáltalán nem alkotható.⁴⁶

Ezek szerint az olyan kijelentés, mint például a „gyilkosság rossz dolog”, vagy értelmetlen szófűzés, vagy olyan állítás, amelynek értelmét a pszichológus, illetve a szociológus hivatott feltárni. Polányi szerint ez a felfogás a végeredménye annak a karteziánus követelménynek, amely minden tekintélyre való hivatkozást visszautasítva, csak az objektívan, „világosan és elkülönítetten” belátható ismeretet fogadja el biztos tudásként. Ez az elmélet – amit Polányi objektívizmusnak nevez – viszont a hit és az ész radikális szembeállításának a következménye.⁴⁷ A követelmény szerint minden szubjektív, pusztán hiten alapuló ismeretet ki kell szelektálnunk annak érdekében, hogy az így megmaradt, immár biztos ismeretekre tudjunk építkezni. Csakhogy ebből az eljárásból nemcsak etikai, hanem végletes ismeretelméleti szkepticizmus is következik, ugyanis úgynevezett tényítéleteink is – végső soron – hiteken alapulnak.

Nem indokolt tehát a szkepticizmus egyoldalú alkalmazása; a tényismeretek és az értékismeretek együtt állhatnak vagy bukhatnak: ha az erkölcsi szkepticizmusban alkalmazott érveket következetesen továbbgondoljuk, magukat a „tényítéleteket” is felszámoljuk. Ráadásul a tudományos tevékenység vagy az „objektivista” követelmény is értékítéleteken alapul: az úgynevezett tiszta ténymegismerés is olyan cselekvés, amely eleve bizonyos értékítéletek melletti elköteleződéseket előfeltételez. Ezért elhibázott lépés éles szakadékot feltételezni a tények és értékek között. Ha azonban az összes szenvedélyt és hitet az egyik oldalra, a „világos, objektív” tudást a másik oldalra soroljuk, akkor az értékítéleteket és az ezek alapján meghatározott cselekvéseket csak a pszichológiai redukcionizmus sémája alapján tudjuk értelmezni.

Végső soron a mindenre kiterjedő naturalista felfogás nem is önmagában a tudományos gondolkodás, hanem sokkal inkább a tudományos megismerés helytelen értelmezésének a következménye. Ennek a paradigmának is megvolt a szerepe, gazdagította kultúránkat, de ideje lejárt. Polányi saját filozófiai tevékenységét is úgy értelmezte, mint amely egy lépést jelenthet ennek a paradigmának a felszámolásában.

⁴⁶ Carnap, Rudolf: A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül. In *A Bécsi Kör filozófiája*. Ford. Altrichter Ferenc – Fehér Márta. Gondolat Kiadó, Budapest, 1972, 87.

⁴⁷ Békés Vera: „Cogito ergo credo”. *Polanyiana*, 9. évf., 2000/1–2., 123–133, 129.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy a hit és a tudás éles elválasztása eredményezte azokat az objektivista követelményeket, amelyek egyben a tények és értékek radikális elkülönítéséhez vezettek. Ezek szerint a megismerés területéről ki kell zárunk a tudásunk alapját, gyökerét képező hiteket és intuíciónkat is, és mivel az erkölcsi elveket *közvetlenül* hiteink és intuíciónk formálják, létezésük bizonyítása lehetetlenné válik.

Ebből a következő probléma fakadhat. Ha az értékítéletek univerzális érvényességét zárójelbe tesszük, akkor csak egy tisztán deskriptív magyarázat alapján racionalizálhatjuk őket.⁴⁸ Így viszont a normatívák kialakulása, genealógiája instrumentális szerepük alapján nyer értelmet. Ha pedig úgy véljük, hogy ez a leírás kimeríti a kérdéssel kapcsolatos tényeket, akkor arra következtethetünk, hogy az erkölcsi normák csak érdekeket szolgálnak.

Más úton is juthatunk ugyanerre a következtetésre. Az objektivista tudáselménynek leginkább a természettudományok felelhetnek meg, ezért mind a társadalomtudományban, mind a filozófiában hajlamosak lehetünk a természettudományos eljárásokat mintának tekintve redukcionista, naturalista séma alapján értelmezni az emberi jelenségeket. Ennek során szinte elkerülhetlenné válik a végkövetkeztetés: az ember morális meggyőződése vagy pusztán „ízlésítéletek” (emotivizmus), vagy egész egyszerűen más pszichikai tényezőkhöz, létfenntartási igényekhez, érdekekhez alapulnak.⁴⁹

D) Meg kell említenünk a morális inverzió egy másik fontos összetevőjét is, a morális aspirációt. E gyűjtőfogalom az alábbiakat tartalmazza.

Emberi cselekvés nem létezhet értékítéletek hiányában; minden cselekvésünk feltételezi a tudatosan vagy hallgatólagosan elfogadott normákat. Az ember alapvető szükséglete, hogy világát az értékek mentén értelmezze.

Elsősorban a keresztény gondolkodás következménye, hogy a világ eseményeit lineáris fejlődés keretében kívánjuk értelmezni. A végső, értékesnek ítélt cél hiányában a világ értelem nélkülinek mutatkozik számunkra. Ezzel függ össze nemcsak a messianisztikus, de egyáltalán a történeti szemléletmód is.⁵⁰

Szintén a keresztény hagyományoknak köszönhető az erkölcsi perfekcionizmus motiváló ereje. A szekularizáció viszont nem gyengítette, hanem a felvilágosodásban megfogalmazott programokkal inkább felerősítette a társadalmi igazságtalanságokkal szembeni érzékenységünket. A korábbi társadalmi hierarchia megbomlott, de a keresztény erkölcsi alapok tovább-

⁴⁸ Polányi Mihály *filozófiai írásai II.* Id. kiad. 112–113.

⁴⁹ I. m. 112.

⁵⁰ Természetesen ez az elgondolás párhuzamba állítható többek között Karl Löwith *Világtörténelem és üdvtörténet* című írásával. Ford. Boros Gábor és Miklós Tamás. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1996.

ra is jellemzik kultúránkat; és ezek, párosulva a következetesség racionális elvárásaival, az emberi méltóság, az esélyegyenlőség, az egyenlő bánásmód, a szegénység felszámolásának igényét generálják.

Az igazságra, a tények megismerésére irányuló törekvés – intellektuális szenvedély – összeköti a tényekre és értékekre vonatkozó ítéleteket. Ugyanakkor a hit és a tudás szétválasztásának következtében ennek a törekvésnek egy vadhajtása alakul ki: a személytelen, a szubjektív tényezőktől elvonatkoztató objektív megismerésre való hajlam.

Természetesen ezek a törekvések és attitűdök minden embert más arányokban és mértékben jellemeznek, és többnyire csak hallgatólagosan munkálkodnak. Azonban bizonyos körülmények folytán, például értelemvesztés során, társadalmi igazságtalanságok, fonákságok megtapasztalása folyamán szenvedélyesebbé válhatnak.

Mivel a hit és a tudás szétválasztásának problematikája a középkori bölcsülethez nyúlik vissza, lehetséges, hogy nemcsak az erkölcsi szenvedélyek, de a szkeptikus törekvések is nagyrészt a keresztény hagyományokon alapulnak. Polányi elképzelései ezzel kapcsolatban viszont korántsem egyértelműek. Egyes passzusaiiban arról ír, hogy a szkeptikus törekvések jelen voltak az antik gondolkodásban is, csak éppen hiányozott „a keresztény messianizmus profetikus szenvedélye”.⁵¹ Ezeknek az utalásoknak az értelmezése viszont meghaladja a dolgozat kereteit.

3. Ismeretelméleti inverzió

Polányi rendkívül problematikusnak tartotta azt a tények és értékek szétválasztásából eredő és „Max Weber közvetítésével” egyre inkább elterjedt paradigmát, miszerint „az értékítéletek kívül esnek a tudomány kompetenciáján”, illetve ezeket mint normatív ítéleteket ki kell zárni a tudományos vizsgálat köréből.⁵² Ebből a követelményből ugyanis az következik, hogy soha nem válaszolhatunk meg tudományos korrektséggel olyan égetően fontos kérdéseket, mint például hogy „miképpen kell viszonyulnunk embertársainkhoz és milyen a jó társadalom?”⁵³ Ráadásul ez a szemlélet azt is kizárja, hogy számot adjunk magának a tudománynak az értékéről. Ha a saját megalapozását elutasító tudományt a legmagasabb rendű megismerési formának tekintjük, akkor legjobb esetben is csak instrumentális szerepet tulaj-

⁵¹ Polányi Mibály *filozófiai írásai II.* Id. kiad. 66.

⁵² I. m. 128.

⁵³ I. m. 132.

doníthatunk neki, ezzel viszont egy központi jelentőségű marxi tételt fogadunk el, nevezetesen azt, hogy „a lét határozza meg a tudatot”.

Ez a paradigma egyre elterjedtebbé vált, és nem csak korlátozta, de bizonyos mértékig el is torzította a társadalomtudományi ismereteket.⁵⁴ Észre kell vennünk, hogy ezt a folyamatot bizonyos mértékig a morális inverzió sémája alapján is értelmezhetjük: az erkölcsi szkepticizmus által korlátozott intellektuális szenvedélyek elferdítik a tudományos megismerést. A morális inverzió eredetileg a kultúránkat átható ellentmondást oldja fel; ám mivel az embert jellemző erkölcsi elvek radikális kétségbevonásával éri ezt el, az ellentmondások egy másik szinten folytatódnak. Például a totalitárius államok ideológiáiban a deskriptív jóslatok és a normatív állítások egy sajátos ellentmondást tartalmaznak: predikciókkal élnek, azt állítják, hogy ügyük szükségszerűen győzedelmeskedni fog, ám azt is mondják, hogy ennek érdekében nem csak szabad, de kikerülhetetlenül fontos is az erőszak eszközehez folyamodni. Nem világos azonban, hogy miért kellene az egyébként szükségszerűen megvalósuló célok érdekében a legszélsőségesebb eszközöket alkalmazni.

Értelmetlen ugyanis harcosokat toborozni egy olyan csatához, amelyről azt állítják, hogy már eldőlt, ha viszont mégsem dőlt el, akkor megjósolhatatlan a kimenetele.⁵⁵

Ez az egyik olyan pont, ahol az ilyen ideológiák bizonytalan alapja kétségtelenné válik; igaz, csak azok számára, akik eleve nem fogadták el az elméletet. Az ideológia elkötelezettje visszavághat azzal, hogy a szükségszerű folyamatoknak ő maga is részese, nem áll a történelem felett. Hitében az erősíti meg, hogy hallgatólagosan működő értékítéletei összefonódtak az előrejelzéssel: „a jóslatból tehát következik a cselekvésre való felhívás”.⁵⁶ Úgy tűnik, hogy az illető a felelősség terhet veszi magára, de az elmélet arra is alkalmas, hogy levesse magáról ezt a terhet: ha a forradalom érdekében cselekszem, akkor erkölcsi fenntartásaimat félreállíthatom, hiszen egyedül csak a történelem ítélkezhet felettem.

⁵⁴ Uo. Ugyanezt a feltételezést erősítheti például Kohlberg véleménye is: „A fejlődépszichológus nyilván nem lehet olyan naïv, hogy a »van-tól a kell-ig« állítások csokrával belépjen a filozófusok oroszlánbarlangjába. [...] Meggyőződésem, hogy a fejlődépszichológusnak ezt mégis meg kell tennie. [...] A pszichológus nem tanulmányozhatja a kogníciót vagy a moralitást episztemológiailag semleges módon”. Kohlberg, L.: A van-tól a kell-ig. Honnan ered a naturalista hiba és hogyan küzdhető le a morális fejlődés tanulmányozásával. In Kulcsár Zsuzsanna (szerk.): *Morális fejlődés, empátia és altruizmus*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 1999, 114, 116.

⁵⁵ Polányi Mihály: *Személyes tudás I–II. Úton egy posztkeritikai filozófiához*. Id. kiad. 390.

⁵⁶ I. m. 391.

Mind a nációk, mind a marxisták azt állították, hogy elméletük tudományos alapokon nyugszik, „Marx és Engels számára a természettudomány volt az objektív igazság archetípusa”.⁵⁷ Ha azonban a lét határozza meg a tudatot, ha minden univerzális intenciójú ítélet a társadalmi helyzet tükröződése, akkor ez alól a tudományos ítéletek sem jelentenek kivételt. Ha úgy véljük, hogy éppen a marxista nézőpont lehet egyedül tudományos, akkor ennek bizonyítására szükségünk van egy újabb, immár ténylegesen objektív perspektívára, de a tétel éppen ennek létezését tagadja. A marxista „tudomány” állításait ismét csak a történelem igazolhatja.

Polányi szerint ez az önfelszámoló gondolkodás a „naturalisztikus” felfogásban eleve benne rejlik. Ha minden cselekvés csak szubjektív vágyakat és érdekeket szolgál, akkor minden megismerési aktus is ilyen; de ebben az esetben az elmélet megfogalmazója is ilyen motivációkkal rendelkezik. Azonban, az elméletet továbbgondolva nem lehet olyan kritérium a kezünkben, amelynek segítségével dönthetnénk a tétel igazságértéke felől.⁵⁸ Ezek önmagukban tekintve csak elméleti problémák, azonban „a lét határozza meg a tudatot” teória gyakorlati alkalmazásra talált a sztálini rendszerben. Mivel csak az számít igazságnak, ami a Párt érdekét szolgálja, a tudományoktól mint az igazság birtokosaitól azt várták, hogy csak a Párt érdekét elősegítő tételeket fogadjanak el.⁵⁹ A pártosság leleplezése nem gyengíti, hanem erősíti a fent említett tételt. Ha viszont az ember nem létezhet univerzális intenciójú ítéletek nélkül, akkor az elméletet őszintén elfogadóknak hinniük kell abban, hogy a szubjektivitás univerzális tétele az objektív igazságot fejezi ki. Az ellentmondást úgy tudjuk értelmezni, ha feltételezzük, hogy itt az univerzalizálás igénye és hite teljesen hallgatóságossá kezd válni.

Ebben a helyzetben igen erős „ütésgátlóval” rendelkezik az ideológus: ha minden ítélet csak valamilyen osztályérdeket fejez ki, akkor a vele szemben megfogalmazott ellenvetések is csak szubjektív természetűek lehetnek. Bármilyen kritika, hivatkozzon akár az igazságra, az erkölcsre vagy a jóérzésre, csak burzsoá érdekeket képviselhet. Az ő tételei ellenben, bár elismerten szintén érdekeket tükröznek, ténylegesen igazak és helyesek. Ha a logika eszközével kritizálják a teóriát, kész a válasz: a logika is csak olyan társadalmi konstrukció, amely érdekeket fejezi ki; az objektivitás elutasítása viszont lehetővé teszi számára, hogy ennek ellenére adott esetben a következetes gondol-

⁵⁷ I. m. 402.

⁵⁸ Nietzsche azon kijelentései, hogy „olyan, mint igazság nincsen”, „minden hamis”, zavarba ejtőek, önmagukat is érintik. Ezért vagy önfelszámolóak, vagy a „magánvaló” világára vonatkoztathatók. Lásd Gerhardt, Volker: *Friedrich Nietzsche*. Ford. Csátár Péter. Latin Betűk, Debrecen, 1998. Az utóbbi esetben viszont szükség van egy olyan perspektívára, amely alapján dönthetnénk a „magánvaló” hamissága felől.

⁵⁹ Polányi Mihály: *Személyes tudás I–II. Úton egy posztkritikai filozófiához*. Id. kiad. 403.

ködés eszközeit használja fel. Ez a fajta cselekvés saját magát támasztja alá, visszaigazolja az ideológus alaptételét: „a lét határozza meg a tudatot”. Többek között így érthetjük meg, hogy a koncepciók perек elkötelezett áldozatainak sok esetben szinte már maguk is kezdték elhinni az ellenük felhozott vádakat.⁶⁰

Úgy tűnik, hogy nincs eszköz a kezünkben az ideológia internális kritikájára. Azonban Polányi többek között azért is vitte végig a sztálini ideológia bírálatát eddig a konklúzióig, hogy demonstrálja tézisét: nemcsak a morális ítéletek, de minden elmélet végső soron elköteleződésen, hiten alapul. „A miértekre egy ponton túl már csak azt tudom válaszolni: »mert így hiszem.«”⁶¹ Emellett megemlíti, hogy a sztálini rendszerben az ideológiai torzítás nemcsak a társadalomelméleteket, de végül a természettudományokat is elérte. Mivel szinte kizárólag az osztályelmélettel kívántak minden emberi jelenséget magyarázni, büntetőtáborba hurcolták Nyikolaj Vavilovot, az orosz genétika atyját. „Ez a hadjárat megfélemlítette a biológusokat; s 1939 után bénítólag hatott a biológia számos szakterületére.”⁶² A morális és ismeretelméleti inverzió alapuló gondolkodás a gyakorlatban válik önfel-számolóvá: a tiszta tudományos tudást hosszabb távon megbénítva az osztályharc vagy a társadalmi érdekek egyik legfontosabb eszközének használatát korlátozza. Az inverz gondolkodás tehát hasznossági alapon is bírálható, ám nem felejthetjük el, hogy „az inverzió valamennyi logikai előzménye ma épp úgy jelen van, mint korábban”.⁶³

⁶⁰ Lásd Polányi Mihály *filozófiai írásai II.* Id. kiad. 133. Polányi elmélete alapján további magyarázatokat nyújt erre Fehér Márta írása, lásd Fehér Márta: *A Sötétség délbén és a jogi-logikai inverzió problémája.* *Polanyiana*, 14. évf., 2005/1–2., 113–120.

⁶¹ Polányi Mihály: *Tudomány, hit és társadalom.* Id. kiad. 10.

⁶² I. m. 8.

⁶³ Polányi Mihály *filozófiai írásai II.* Id. kiad. 95.